

УДК 35.1

А. О. КУЗНЕЦОВ

ЕКСПЛІКАЦІЯ ІДЕЇ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ У ТВОРАХ СОЦІАЛІСТІВ-УТОПІСТІВ (частина перша)

Поставлено теоретичну проблему щодо змісту соціальної справедливості у творах соціалістів-утопістів XV – XIX ст.

Ключові слова: справедливість, право, рівність, ідея, соціальна цінність.

Commissioned theoretical problem concerning the content of social justice in the writings of socialist utopian XV – XIX centuries.

Key words: justice, law, equality, the idea, the social value.

Упродовж тисячоліть людство намагалося дати відповідь на споконвічні питання суспільного розвитку, а саме: у чому полягає природа людини як соціальної істоти; яким має бути суспільство; що таке справедливість та рівність; як забезпечити рівність для усіх, і яким насправді має бути справедливе суспільство. Історія доводить, що саме невдоволеність соціальним порядком змушувало видатні голови створювати проекти ідеальної держави, у яких принцип справедливості сприймався як найвища цінність, а жити вільно та щасливо мало стати нормою повсякденних відносин.

Кожна історична доба ставала своєрідним шаблоном розвитку гуманізму та антропоцентризму. Уяви щодо соціальної справедливості квінтесенцією втілювали в собі соціально-економічні, політичні, культурні норми, традиції та звичаї. У цьому понятті розкривається загальнолюдське, тобто те, що назавжди залишиться скарбницею наукової й культурної спадщини. Сьогодні можна взяти на озброєння значні напрацювання минулого, ідеї найвидатніших умів допоможуть більш повно зрозуміти сучасні проблеми, знайти шляхи їх вирішення, адже уроки історії – це не тільки цінності, моральні норми і принципи, а й помилки та прорахунки. Ось чому так актуально сьогодні виглядають дослідження історії утопічного соціалізму та комунізму XV – XIX ст. Найяскравіші представники цієї течії створювали проекти ідеального, на їхню думку, суспільства, в якому принцип соціальної справедливості займав домінуюче місце.

Можна зазначити, що на той час такі погляди носили новаторський характер, адже принцип соціальної справедливості розглядався не абстрактно, а як результат змістовних перетворень в усіх сферах суспільного життя. Їх напрацювання – це не просто фантазія, а найчастіше це спроба виявити закономірності суспільного розвитку, які віддзеркалюють прагнення щодо визначення майбутнього. Соціалісти-утопісти ставили такі питання, що актуальні й сьогодні: форми власності, підходи до організації суспільної праці, загальний принцип розподілу суспільних благ, конфігурація системи суспільного

управління, проблеми війни та миру, питання сім'ї та виховання тощо. Усі ці роботи об'єднує одна провідна ідея – ідея гуманізму, адже в центрі всіх роздумів – людина як найвища соціальна цінність.

Варто зазначити, що термін “соціалісти-утопісти” в роботі вживається як одне з базових понять, адже науковий дискурс щодо відмінності “утопічного соціалізму” і “комунізму” триває й досі. Головна відмінність таких концептів полягає у ставленні до власності (суспільна власність – державна власність), утім це питання не стосується мети даного дослідження, і тому, як зазначалось раніше, у статті уживається узагальнююче поняття – “соціалісти-утопісти”.

У пропонованій статті містяться деякі рецепції з творів представників західноєвропейського утопічного соціалізму та комунізму XV – XIX ст. Т. Мора, Т. Кампанели, Дж. Уінстенлі, Г. Бабефа, А. Сен-Симона, Ш. Фур'є, Р. Оуена, Г. Бонно де Маблі, У. Морріса, Е. Кабе, Л. Блана та ін. Невід'ємною складовою дослідження стали теоретичні та історичні узагальнення К. Андерсона, О. Кудрявцевої, Г. Кучеренко, І. Осинівського, Т. Павлової, Д. Панченка, Самсонової, В. Соколова, А. Щелкіна та ін.

Невирішеною раніше частиною можна вважати доведення гіпотези про те, що ідея соціальної справедливості, що міститься у творах соціалістів-утопістів, є нічим іншим, як відображенням зворотної сторони існуючих соціально-економічних, культурних, конфесійних та інших протиріч суспільного розвитку. Для галузі науки “державне управління” це складає неабиякий теоретичний інтерес, адже сучасні, начебто футуристичні концепти суспільного розвитку (деліберативна демократія, інформаційне суспільство, комунікативна та ноосферна моделі тощо) є проявом сучасних протиріч суспільного розвитку і не виключено що саме вони можуть стати провідними ідеологіями в майбутньому. Відтак, важливим стає наукове завдання щодо з'ясування тенденцій суспільних трансформацій і винаходу відповідних соціальних технологій, що мають забезпечити суспільний прогрес. І саме ідея соціальної справедливості як ключова позиція гуманізму має стати базовим принципом розробки та запровадження таких технологій.

На підтвердження актуальності та значущості сформульованої проблеми можна навести дилему, яку намагається розв'язати К. Апелъ у своїй праці “Дискурс і відповідальність”. Парадоксальність становища засвідчує дилема, – зазначає автор, – з одного боку, необхідність розробки етики солідарної відповідальності людства, яка мала б силу інтерсуб'єктивного зобов'язання, ніколи ще не була такою актуальною, як сьогодні, і саме через жахливе збільшення ризику людської активності взагалі та конфлікти, спричинені технічними можливостями науки. З іншого боку, мабуть, ще ніколи не було так важко, як сьогодні, раціонально обґрунтувати інтерсуб'єктивну чинну етику, причому саме тому, що сучасна наука засвоїла стереотип раціонального інтерсуб'єктивного обґрунтування як ціннісно-нейтрального і за цією ознакою розглядає всі ціннісно не нейтральні теоретичні побудови як чисті ідеологізми. Таким чином, раціональна етика долання конфлікту виглядає цілком неможливою, оскільки етика від самого початку є потенційною ідеологією

партій, що конфліктують [1, с. 16]. Тут автор намагається поставити проблему аподиктичного обґрунтування та зрівняння раціональності дії з цілесубовою раціональністю окремих осіб. Таку саму дилему ми намагаємося висвітлити у пропонуваній статті, де, з одного боку, соціальна справедливість виступає моральним імперативом суспільних комунікацій (своєрідним “синтетичним аргірі”), що втілюється у моралі і праві, а з іншого – принципом розподілу суспільних благ, тобто, яким чином можна вирішити проблему природної нерівності через соціальні інститути, які підтримують таку нерівність.

Метою цієї роботи є розкриття змістовних ознак ідеї соціальної справедливості у творах соціалістів-утопістів.

Розпочати дослідження варто з конкретизації предмета, адже сам він визначає вибір методу та логіку наукової аргументації. У нашому випадку предметом аналізу стає ідея соціальної справедливості, що знаходить своє втілення у творах західноєвропейських соціалістів-утопістів XV – XIX ст. Нас цікавить саме ідея, а не конкретна теорія тому, що ідея є відображенням сутності, у логічному плані вона виступає вихідним поняттям для систематизації знань і характеризує процес побудови загальної теорії.

У філософському словнику ідея подається як форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв’язків і відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення. За своєю логічною будовою ідея є формою мислення, різновид поняття, зміст якого своєрідно поєднує в собі як об’єктивне знання про наявну дійсність, так і суб’єктивну мету, спрямовану на її перетворення. Особливістю ідеї є здатність виявляти найсуттєвіші, всепідпорядковуючі риси і закони об’єктивних процесів і створювати цілісний, взірцевий образ предмета в пізнанні або творчості. З цього погляду ідея споріднена з ідеалом, оскільки спрямована на досягнення вищої істинності й довершеності у відображенні й перетворенні існуючого [2, с. 123–126].

Виходячи з цього, ідея є загальним поняттям для всіх інших, що разом із нею складають відповідну теорію. Вона відрізняється від емпіричних понять тим, що емпіричні поняття носять абстрактний характер і лишаються такими, адже відображають лише певні явища. Виходячи з емпіричних понять, не можна охопити предмет у всій множині його відносин. Ідея – це поняття, виходячи з якого, можна розкрити предмет як ціле, тому що саме ідея відображає сутність. Ідея стає конкретним знанням лише під час свого розвитку, коли з неї виводяться емпіричні поняття, тобто із сутності пояснюється явище. Спочатку ідея також абстрактна, утім її абстрактність відрізняється від абстрактності емпіричних понять саме можливістю стати конкретним знанням, чого не можна сказати про емпіричні поняття. Ідея стає конкретним знанням лише тоді, коли перетворюється на теорію. Розгорнута із ідеї теорія є конкретним знанням. Відтак, ідея являє собою теоретичне знання, яке ще не стало теорією.

Такий теоретичний конструкт дозволяє сформулювати ідею соціальної справедливості, яка, на наш погляд, розкривається в соціальному бутті людини, легітимності владного примусу та соціальних обов’язках публічних інституцій.

З цього приводу Отфрід Гьофе влучно зауважує, що доти, поки такий фундаментальний вимір справедливості, як політична справедливість, не буде існувати, соціальний порядок буде мати в очах громадян вигляд “зовнішнього примусу” та “чистого насильства”. Інакше кажучи, без справедливості будь-який державно-правовий устрій є нічим іншим, як великою бандою розбійників [3, с. 13].

Спробуємо аргументувати власну позицію стосовно ідеї соціальної справедливості. Отже, якщо розпочати теоретичну, понятійно-аргументовану реконструкцію ідеї соціальної справедливості, то можна виокремити в ній декілька принципово важливих положень.

По-перше, ідея соціальної справедливості не існує поза історичним і культурним просторами. Тут можна згадати роботу Елісеа Макінтайра, який позбавляє справедливість універсального сенсу. У своїй роботі “Чия справедливість?” він доводить, що навіть права людини не мають позаісторичного сенсу [4, с. 261]. Ґрунтуючись на ідеях комунітаризму, Макінтайр визнає лише стиль життя та звичаї, які належать певним спільнотам. Отже, універсальна ідея соціальної справедливості (Аристотель, Волзер, Кельзен, Тьоніс, Рорті, Ліотар, Хабермас та ін.) втрачає сенс позаконкретних соціально-економічних й культурних вимірів.

По-друге, соціальна справедливість розкривається в соціальному бутті людини і має не лише суто позитивний і фактичний, а й нормативний і надпозитивний сенс (Гаек, Лукач, Гьофе, Луман). Семантика соціальної справедливості проймає три ієрархічно розташовані рівні, які впливають один на одний [5, с. 326]. На першому справедливості має суто інструментальну, функціональну спрямованість: “не просто добре, а добре стосовно чогось”. На наступному рівні тематизуються цілі та наміри, які стосуються інтересів і блага кожного: “добре означає добре для будь-кого” (надіндивідуальний рівень). І останній, на відміну від попередніх, дистрибутивно встановлює: “добрим є не тільки те, що добре для всіх, а й те, що є таким для кожної окремої людини” (моральний рівень). На відміну від другого рівня (“розважливо, але несправедливо”, “може й дурний, зате чесний”, “корисно для всіх, але несправедливо”), на третьому рівні справедливість позбавляється зовнішнього сенсу, надіндивідуальної сили примусу, вона стає справжньою, безумовною, моральною умовою. Утім, варто зазначити, що така соціальна справедливість відрізняється від секуляризованої любові до ближнього, братерства чи солідарності. Про солідарність можна просити чи сподіватись на неї, справедливості ж – навпаки, ми вимагаємо від інших.

По-третє, відповідно до двох вимірів соціального буття соціальна справедливість конкретизується у своїй інституційній та персональній формі. Традиційно, інституційна форма стосується таких соціальних структур/систем, як сім’я, громада, суспільство, право, політика тощо; персональна – характерна риса особистості. Персональна справедливість, – зауважує Гьофе, – одна з умов функціонування сучасного суспільства. Іншими словами, бажаємо ми того чи ні, – вона належить до тих моральних принципів, без яких права та

конституційна держава не може існувати. Завдяки своїй особистій справедливості люди добровільно, а не під страхом покарання, визнають вимоги інституціональної справедливості. І саме ті громадяни, які дотримуються особистої справедливості, стають на перешкоді сваволі та несправедливої державної влади [2, с. 35]. На підтвердження цього можна навести ключову ідею Дж. Ролза про те, що справедливість є найпершою чеснотою соціальних інституцій, так само як істина – в теорії пізнання.

По-четверте, ми підійшли до найбільш складної та суперечливої складової ідеї соціальної справедливості, навколо якої розгорнувся найпринциповіший теоретичний дискурс, а саме до морального обґрунтування легітимності владного примусу та соціальних обов'язків публічних інституцій. Розкриваючи природу соціальної справедливості, наріжним каменем стає проблема співвідношення особистої/суспільної користі з легітимацією владного примусу. Це найпринциповіша, на нашу думку, позиція з точки зору розкриття змісту ідеї соціальної справедливості, адже від конкретизації власних позицій (похідних точок дослідження) переважно будитиме залежать результати нашого аналізу. Структурно провідні концепти соціальної справедливості можна поділити на три основні групи: перша – комуністський позитивізм і системна теорія (Перельман, Макінтайр, Рорті, Ліотар, Луман, Шмідт та ін.); друга – правовий позитивізм (Бентам, Остін, Кельзен, Харт та ін.); третя – утилітаризм (Міл, Сідгвік, Рос, Ролз, Фогель та ін.).

Правовий позитивізм відстоює тезу про розмежування права та моралі, спираючись на положення про те, що позитивне право навіть понятійно відрізняється від морально забарвленого чи справедливого права. На думку Г. Кельзена, проблема справедливості як ціннісна проблема знаходиться поза теорією права, бо остання зосереджується на аналізі позитивного права як правової дійсності. Саме незалежно від основних ідей позитивного права від норм справедливості, полягає істотна відмінність теорії природного права від правового позитивізму [6, с. 245]. За цією концепцією право має панівний надвладний характер, не обмежений ніякими повноваженнями, а соціальний порядок матиме для громадян вигляд зовнішнього примусу (справедливим є те, що міститься в нормі закону).

У монографії “Диференціація права” Н. Луман пропонує системно-теоретичне бачення соціальної справедливості. Автор вважає, що комплексність справедливості може настільки відображати комплексність оточуючих її суспільства та навколишнього середовища, наскільки право є умовою їх функціонування [5, с. 104]. Для Лумана людина витиснена в зовнішній простір, і єдине, що їй залишається, – світ комунікації, текстів, сформованих дискурсів (світ справедливості без справедливості). Суб'єктивні права людини трактуються ним як юридичні прийоми, метою яких є зменшення ризику, пов'язаного зі змінами в сучасному праві. Луманівські аргументи проти моралі, перш за все, стосуються проблеми справедливості. Виходячи з того, що сучасне суспільство являє собою віддеференційовані підсистеми (ринок, право, наука), в яких функціонально вже розподілені специфічні норми комунікацій, таким чином мораль втрачає

силу, свою нормативну функцію.

Уже із самого початку існування теорії утилітаризму (максимального загального блага) виникли проблеми теоретичного обґрунтування справедливості, адже існують різні групи та індивіди, які мають потреби та інтереси, що можуть суперечити потребам інших індивідів і груп. Д. Роз зазначає, що утилітаризм стає прихильником кріпосного чи рабовласницького суспільств, якщо вони засвідчать своє прагнення максимального забезпечення колективного блага. З точки зору утилітаризму, рабство є не тільки колективним благом, воно є корисним для рабів. Найбільш вдалою спробою гуманізації цієї теорії стає робота Дж. Ролза “Теорія справедливості”. Ролз припускає гіпотетичну базисну структуру суспільства, в межах якої знаходяться вільні та раціональні особистості. Вони спільно обирають систему основних принципів, що регулюють розподіл прибутків і втрат суспільства. Учений формулює два базові принципи соціальної справедливості: 1) кожен має рівні права та цілком задовільну систему однакових основних свобод, яка є однаково можливою для всіх; 2) соціальні та економічні нерівності мусять розподілятися так: щоб бути якнайкориснішими для менш забезпечених членів суспільства, а також бути пов’язаними зі становищем та посадами, доступними для всіх за умов чесної рівності можливостей [7, с. 573].

Отже, така детальна конкретизація предмета нашого дослідження надає можливість стверджувати, що ідея соціальної справедливості конкретизується в соціальному бутті людини, легітимності владного примусу та соціальних обов’язках публічних інституцій. Тобто, ще раз підтверджуються вихідні позиції нашого дослідження.

Наступним кроком стає вибір методу наукового аналізу, який би найбільш репрезентативно дозволив нам довести/спростувати запропоновану гіпотезу. Перш за все, слід зазначити, що ми маємо справу із абстрактним поняттям (ідеєю), змістовне наповнення якого стало можливим лише завдяки контент-аналізу сучасних підходів до формування теорії соціальної справедливості. По-друге, ми аналізуємо наукові тексти, в яких містяться положення, що конкретизують ставлення представників певної течії до обраного предмету дослідження. За таких вихідних умов, найбільш оптимальним, на нашу думку, стає метод нарративної семіотики (структурна семантика).

Література:

1. *Апель Карл-Отто*. Дискурс і відповідальність / Карл-Отто Апель. – К. : Дух і літера, 2009. – 426 с.
2. *Вахтомин Н. К.* Генезис научного знання / Н. К. Вахтомин. – М. : Наука, 1973. – 283 с.
3. *Гьофе Отфريد*. Справедливість і субсидіарність / Отфريد Гьофе. – К. : Альтерспрес, 2004. – 144 с.
4. *Макінтайр Елісдеа*. Після чесноти. Дослідження з теорії моралі / Елісдеа Макінтайр. – К. : Дух і літер., 2002. – 438 с.
5. *Луман Никлас*. Дифференціація / Никлас Луман. – М. : Логос, 2006. – 320 с.

6. Кельзен Ганс. Чистое учение о праве / Ганс Кельзен // Проблемы буржуазной теории права философия права. Реферативный сборник. – М. : Изд-во ИНИОН АН СССР, 1984, Вып. 3. – С. 107–128.

7. Ролз Джон. Теорія справедливості / Джон Ролз. – К. : Основи, 2001. – 822 с.

Надійшла до редколегії 06.06.2011 р.